

УДК 316.642

Супрунець Т.А., Львівський національний університет ім. Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДОВІРИ ТА НЕДОВІРИ: МИСЛЕННЄВИЙ АСПЕКТ

Подано специфіку формування та відтворення довіри (недовіри) у суспільстві. Вихідним положенням статті є теза В. Ядова, що свідомість людини регулюється набором настанов, ієрархія яких визначається рівнем свідомості. Довіра (недовіра) розглядається як настанова на дію, основними складовими якої є когнітивна, оціночно-емотивна та конативна. Взаємодія цих складових формує мисленнєву компоненту, в межах якої довіра (недовіра) як настанова на дію відтворюється крізь призму індивідуальної та колективної свідомості. Пропонуємо розглядати довіру (недовіру) як цілісне соціокультурне утворення.

Ключові слова: довіра, недовіра, настанова, мисленнєва компонента, поведінкова компонента, очікування.

Функціонування сьогочасних суспільств (у тому числі й українського) позначене впливом ряду факторів, пов'язаних з формуванням і відтворенням довіри та довірчих відносин. Більшість дослідників розглядають довіру як механізм сталого розвитку суспільства [1, с. 13–20]. Поруч з поняттям «довіра» вживають поняття «недовіра», змістовне наповнення якого є протилежним або ж частково протилежним першому поняттю. В умовах трансформаційних змін (глобалізація, ризики та кризи у різних сферах суспільства) дослідники спостерігають взаємозв'язок цих понять, оскільки недовіра часто починає функціонувати як складова процесу довіри, виконуючи функції інтеграції та контролю [2, с. 61–74]. Атмосфера недовіри у суспільстві суттєво видозмінює змістовне наповнення довіри та є, з одного боку, чинником, який гальмує процес реформування різних сфер суспільного життя, а з іншого – оцінкою населенням діяльності держави та громадянського суспільства. Отже, недовіра як системна характеристика соціуму може виступати одним з показників суспільної нестабільності та дозволяє відобразити рівень готовності населення до проведення реформ у певній сфері суспільного життя.

У більшості наукових праць довіру розглядають як переважно гомогенне утворення, не враховують її складної багаторівневої структури, не виділяють і не аналізують її складників, що надає цим працям абстрактного характеру і дозволяє отримані результати емпіричних досліджень інтерпретувати неоднозначно, відповідно до позиції автора та політичних чи ідеологічних уподобань.

Таким чином, наукова проблема, на вирішення якої спрямована ця стаття, полягає, з одного боку, у суперечності між суспільною та науковою значущістю вивчення процесів формування та відтворення довіри і недовіри, з іншого – у недостатності знань про ці процеси та в їхньому подальшому впливі на функціонування сучасного українського суспільства.

Український соціолог Є. Головаха зазначає, що раніше соціологи активно досліджували питання глобалізації, постмодерну та ідентичностей, а в умовах сьогочасного кризового суспільства в центрі уваги постає проблема соціальної довіри у цілому та недовіри зокрема [3, с. 7–13]. Так, П. Рованзалон розглядає довіру (недовіру) як невід'ємну властивість, що визначає відносини в межах соціальної системи. П. Штомпка, Ф. Фукуяма, Р. Патнем, Дж. Коулмен та інші інтерпретують довіру як соціальний ресурс, на основі якого будується взаємодія. Р. Хардін та Д. Гамбетта у своїх напрацюваннях вивчають недовіру як протистав-

лення довіри у процесі комунікації. Серед українських дослідників варто зазначити внесок Т. Стеценко, Н. Соболевої, М. Парашевіна, які вивчають довіру як соціальний ресурс та складову соціальних відносин. В. Резнік акцентує увагу на ролі довіри у процесах соціальної легітимізації суспільства. Н. Костенко та С. Макеєв наголошують, що недовіра є чинником інтеграції соціальної системи в умовах кризи.

Таким чином, серед наявних наукових публікацій та результатів досліджень довіри (недовіри) залишається недостатньо соціологічно осмисленою та проінтерпретованою проблема структури довіри (недовіри), поняття її мисленнєвої компоненти та змін, які відбуваються в процесі їхнього формування та функціонування. Крім того, відсутні напрацювання, які відображають групи факторів, що пояснюють ситуацію довіри (недовіри) та вивчають емоційний контекст обох феноменів (міру спокою (тривожності), рівень безпеки, рівень визначеності (невизначеності)).

Як наголошувала харківська дослідниця О. Якуба, в соціології варто розрізнати феномени, що функціонують у межах свідомості та утворення у поведінкових практиках. У цій статті пропонуємо розглядати довіру (недовіру) як складне гетерогенне утворення, у структурі якого вирізняють мисленнєву та поведінкову компоненти. Мисленнєва компонента довіри (недовіри) простежується у контексті індивідуальної та колективної свідомості як настанова на дію, а поведінкова компонента – у контексті соціальної поведінки як соціальна дія та практики. Методично доцільним є вивчення мисленнєвої складової довіри (недовіри) за допомогою вербальних методів, тоді як поведінкові прояви довірчих відносин краще аналізувати з використанням таких методів, як спостереження (включене або опосередковане), експеримент тощо.

У цій статті використовуємо теоретичні напрацювання диспозиційної концепції В. Ядова, яка скерована на вивчення диспозиційних настанов особистості, що є можливим шляхом співставлення ієрархії особистісних настанов і ціннісних орієнтацій соціальної системи [4, с. 42–47]. Такий підхід доцільно використати і для вивчення особливостей формування мисленнєвої компоненти довіри (недовіри) як у межах особистісних настанов на довіру (недовіру), так і ціннісних орієнтацій соціальної системи стосовно зазначених феноменів.

Отже, **мета статті** – розробити схему мисленнєвої компоненти довіри (недовіри) з урахуванням основних теоретичних положень диспозиційної концепції В. Ядова. Для досягнення мети необхідно виконати ряд завдань: дослідити основні теоретичні положення диспозиційної концепції В. Ядова; з'ясувати чинники, які впливають на процес формування та функціонування мисленнєвої компоненти довіри (недовіри); проаналізувати основні складові, що формують мисленнєву компоненту довіри (недовіри); вивчити структуру мисленнєвої компоненти довіри (недовіри) та визначити ієрархію її складників.

Відповідно до ідеї диспозиційної концепції В. Ядова, свідомість людини на різних рівнях психічної діяльності регулюється відповідним набором настанов на дію, ієрархія яких будується відповідно до критерія рівня свідомості [4, с. 31–39]. Таким чином, довіра (недовіра) як акти свідомості також формуються на трьох рівнях регуляції психічної діяльності, першим з яких є імпульсний рівень, що виникає під впливом ситуації. За таких умов формується несвідома довіра (недовіра), яка здатна швидко формуватися й руйнуватися. Зокрема, це довіра (недовіра) до лідера у межах стихійного мітингу або в натовпі. Другий рівень – об'єктивізація (процес пізнання та аналізу ситуації) – довіра (недовіра) зароджується свідомо в конкретній ситуації. Зокрема, це довіра (недовіра) до конкретної особи чи соціальної групи, яка формується внаслідок безпосередньої комунікації. Третій рівень – рівень соціального становлення особистості, де довіра (недовіра) функціонує як волюва категорія, в межах якої настанова на довіру (недовіру) виступає концепцією життя.

Вважаємо, що саме на цьому рівні відбувається формування та утвердження соціальної настанови на дію.

Довіра, як і недовіра, актуалізується під впливом таких чинників:

- інформаційного поля, яке акумулює у собі знання та попередній досвід індивіда (це джерело для формування когнітивних складових у структурі довіри);
- емоційного підкріплення знання та його співставлення з конкретною потребою, внаслідок чого формується емоційно забарвлене знання – оцінки, думки, судження, ідеали, переконання тощо [4, с. 31–39].

Одним з елементів диспозиційної концепції В. Ядова є вивчення настанови на дію як вихідного аспекту, який фіксує взаємозв'язок уявлень індивіда про певні події та явища і готовність до дії як результат цих уявлень. Настанова на дію є компонентом, за допомогою якого можна вивчити мисленнєвий аспект певних процесів, який передує поведінці індивіда чи групи. Вивчення мисленнєвої компоненти довіри (недовіри) вимагає з'ясування змісту поняття «настанова на дію». У дослідженні В. Ядова зазначається про такі аспекти розуміння поняття «настанова на дію»: стан свідомості та нервової системи; вираз реакцій на чинники зовнішнього середовища; організація готовності до дії, її взаємозв'язок з минулим досвідом; демонстрація динамічного та визначального впливу на поведінку [4, с. 27–28]. Отже, настанова на дію в найширшому своєму значенні говорить про фіксовану у свідомості людини готовність до певної дії в контексті її відношення до певного об'єкта чи суб'єкта.

Як зазначає В. Ядов, у 1940-х роках М. Сміт виділив три складові, що формують структуру настанови: когнітивна, оціночно-емотивна та конативна [4, с. 28–29]. Варто зауважити, що таку структуру використовуємо для дослідження складових довіри (недовіри) в контексті настанови. Зокрема, когнітивна складова довіри (недовіри) у структурі настанови свідчить про можливість накопичення в індивідуальній чи колективній свідомості знань у формі характеристики відносин або виразу позиції щодо інших, які варіюються від примітивних уявлень до складної системи раціонально обґрунтованих тверджень. Когнітивна складова довіри (недовіри) у структурі настанови характеризується рядом параметрів: 1) здатністю до диференційованості складників (наприклад, виділяємо суб'єкта довіри (недовіри), процес взаємодії, результат взаємодії тощо); 2) логічною погодженістю (суперечністю) цих компонент (наприклад, суб'єкт довіри у процесі взаємодії очікує відповідного результату, якщо очікування не підтверджується – відбувається логічна суперечність, що свідчить про недовіру); 3) здатністю виділяти центральні та периферійні компоненти взаємодії (виділення у конкретній ситуації пріоритетних компонент: наприклад, довіряти (не довіряти) заради результату; довіряти (не довіряти) завдяки авторитету суб'єкта довіри тощо); 4) здатністю осягати часову перспективу (довіра (недовіра) у часовому аспекті (минула, теперішня та майбутня довіри (недовіри)); 5) здатність вирізняти ширину обхвату соціальної діяльності (вузька чи широка соціальна сфера, в якій формується знання щодо довіри та недовіри) [4, с. 37–38].

Вважаємо, що когнітивна складова мисленнєвої компоненти довіри розкриває пізнавальні стани, у межах яких формуються ці соціокультурні феномени: накопичення знань (інформація, факти), для нього є характерною переважно несвідома довіра; систематизація знань (логічні судження, умовиводи), які розкривають процес свідомого осмислення довіри, та стійка система знань щодо довіри та особливостей довірчих відносин.

Оціночно-емотивну складову мисленнєвої компоненти довіри (недовіри) інтерпретуємо як рівень емоційної прихильності або неприйняття основних складових довіри (недовіри), що знаходить свій вираз у формі емоцій, почуття, настрою та оцінки особистісних характеристик індивіда чи суспільства. Ця складова довіри (недовіри) у структурі настанови характеризується такими параметрами, як: 1) спрямованість (емоційне переживання, крізь призму якого формується сприйняття (несприйняття) складових елементів процесу довіри (недовіри)); 2)

інтенсивність (міра прояву емоційного переживання відносно процесу довіри (недовіри)) [4, с. 38]. Оціночно-емотивна складова мисленневої компоненти довіри (недовіри) включає у себе емоції, почуття, настрої та оцінки суб'єктів довірчих відносин стосовно один одного, а також результатів їхньої взаємодії, що дозволяє продемонструвати перехід від емоцій, які впливають на формування довіри, до почуттів та настроїв, як більш стійких та осмислених форм виразу довіри. Крім емоційного переживання, оцінка відображає ще й суб'єктивне ставлення індивіда до особливостей довірчих відносин.

На нашу думку, когнітивно-емотивна взаємодія породжує у свідомості індивіда, групи чи суспільства такий соціальний феномен, як очікування. Соціальне очікування – це суб'єктивне уявлення окремих індивідів, членів соціальної групи чи суспільства в цілому щодо ймовірного перебігу подій, яке забезпечує пізнавальну, емоційну та поведінкову готовність індивідів чи суспільства до певних процесів та явищ [5, с. 77–91]. У соціальній групі очікування виконує функцію регулятора взаємодії, адже залежно від місця в соціальній системі індивід формує свій комплекс норм та правил, виконання яких очікують інші члени цієї системи. Невиконання очікувань активізує систему санкцій, яка покликана підтримувати соціальний порядок та стабільність системи [6].

Очікування реалізуються в контексті конативної складової мисленневої компоненти довіри (недовіри), яка засвідчує готовність індивіда чи суспільства на практиці реалізовувати довірчі (недовірчі) відносини [4, с. 38–39]. Конативна складова включає у себе переддію (скерованість на дію як прагнення реалізувати очікування) та мотиви довірчої поведінки чи поведінки в ситуаціях недовіри. Конативна складова мисленневої компоненти довіри (недовіри) знаходить свій вираз у формі ситуаційних настанов, базових настанов і ціннісних орієнтацій. Якщо ситуаційні настанови формуються стихійно, під впливом ситуації, то базові настанови та ціннісні орієнтації є результатом довготривалого процесу соціалізації індивіда. Отже, конативна складова мисленневої компоненти довіри (недовіри) свідчить про можливість переходу від ситуаційних настанов щодо довіри (недовіри) до базових настанов і, насамкінець, до ціннісних орієнтацій, у межах яких довіра (недовіра) функціонує та відтворюється як соціокультурна цінність, навколо неї будується ієрархія ряду індивідуальних і групових настанов.

Формування та відтворення довіри (недовіри) показано на рисунку 1. Насамперед, відбувається актуалізація очікувань шляхом активізації когнітивної та оціночно-емотивної складових. Потім відбувається взаємодія цих складових: на нижчих рівнях регуляції соціальної поведінки найчастіше соціальні очікування активізує емоційний фон, на вищих – когнітивна складова. Як наслідок, формуються поведінкові плани та програми: утвердження настанов на довіру (недовіру) відповідно до очікувань та мотивації діяльності, що визначається очікуваннями. Результатом цього процесу є безпосередня соціальна поведінка у формі дії або довірчих (недовірчих) відносин [4, с. 42–47].

Рис. 1. Специфіка процесу формування та відтворення довіри (недовіри)

Таким чином, мисленнева компонента довіри (недовіри) містить формування та актуалізацію очікувань, взаємодію когнітивної та оціночно-емотивної складових і формування настанов на довіру (недовіру). Оскільки кожна зі складових мисленневої компоненти довіри (недовіри) містить певною мірою наслідки пізнавальної діяльності, емоційні пере-

живання та готовність до участі з настановою на довіру (недовіру), то пропонуємо розглядати довіру (недовіру) як цілісне соціокультурне утворення. Мисленнєвий аспект довіри (недовіри) як настанови на дію зображено на рисунку 2.

Рис. 2. Структура мисленнєвої компоненти довіри (недовіри)

Таким чином, очікування є усвідомленим раціонально-емотивним ставленням суб'єкта щодо наслідків певних передбачуваних подій у контексті життєвих інтересів індивіда чи суспільства.

На основі когнітивно-емотивної взаємодії можна виділити 12 типів очікування, що зазначено на:

- 1) знаннях у процесі накопичення та почуттях;
- 2) знаннях у процесі накопичення та емоціях;
- 3) знаннях у процесі накопичення та настроях;
- 4) знаннях у процесі накопичення та оцінках;
- 5) систематизованих знаннях і почуттях;
- 6) систематизованих знаннях і емоціях;
- 7) систематизованих знаннях і настроях;
- 8) систематизованих знаннях і оцінках;
- 9) стійкій системі знань і почуттях;
- 10) стійкій системі знань і емоціях;
- 11) стійкій системі знань і настроях;
- 12) стійкій системі знань і оцінках.

Кожен тип очікування знаходить свій вираз завдяки конативній складовій мисленнєвої компоненти довіри (недовіри), яка включає у себе передію, скерованість на дію як прагнення реалізувати очікування та мотиви довірчої поведінки чи поведінки в ситуаціях недовіри. Показниками для вивчення конативної складової довіри (недовіри) є характер мотивації вчинків (міра раціональності (емоційності)), фактори, які формують диспозиції (цінності або ролі, внутрішні переконання або соціальні впливи), наявність екстраполяції настанов на довіру на диспозиції, не пов'язані з довірчими відносинами; збіг (незбіг) при співвідношенні власних і групових настанов тощо. Якщо у конативній складовій мисленнєвої компоненти довіри (недовіри) домінують настанови третього та четвертого рівня (наявність екстраполяції настанов на довіру, на диспозиції, не пов'язані з довірчими (недовірчими) відносинами; збіг (незбіг) при співвідношенні власних і групових настанов тощо), то це означає, що довіра (недовіра) великою мірою впливає на життєдіяльність індивіда. Чим вищим є рівень наста-

нов, які наповнюють конативну складову мисленневої компоненти довіри (недовіри), тим прогнозованішим і системнішим буде її вплив на поведінку.

Отож, мисленнева компонента довіри (недовіри) знаходить свій прояв у формі настанов на дію. Мисленнева компонента довіри включає у себе когнітивну, оціночно-емотивну та конативну складові. Водночас когнітивна складова, залежно від рівня зростання (спадання) раціональності містить у собі інформацію та факти, які відображають процес накопичення знання; логічні судження та умовиводи, що систематизують наявні знання, та гнучку систему знань. Оціночно-емотивна складова передбачає такі елементи, як емоції, почуття, настрої та оцінка. На основі поєднання елементів когнітивної та оціночно-емотивної складових формуються різні типи очікувань, які знаходять свій вираз у контексті конативної складової. Під конативною складовою розуміємо переддію (скерованість на дію як прагнення реалізувати очікування) та мотиви довірчої поведінки чи поведінки в ситуаціях недовіри, які знаходять свій вираз у формі ситуаційних, базових настанов та ціннісних орієнтацій.

Висновки. У статті представлено схему мисленневої компоненти довіри (недовіри), яка ґрунтується на врахуванні теоретичних положень диспозиційної концепції В. Ядова, зокрема, ідея про взаємообумовленість ієрархії особистісних настанов і ціннісних орієнтацій соціальної системи в контексті довіри (недовіри); положення про формування довіри (недовіри) як специфічного процесу; положення про довіру (недовіру) як настанову на дію, формування якої передують поведінці індивіда чи групи; твердження про трикомпонентну структуру настанови, яка лежить в основі функціонування мисленневої компоненти довіри (недовіри).

Вивчення мисленневої компоненти довіри (недовіри) дозволяє продемонструвати не тільки рівень довіри (недовіри) індивідів чи суспільства до ряду соціальних груп, інститутів чи процесів, але й зрозуміти механізм формування та функціонування цих соціокультурних феноменів у контексті свідомості, а також способи взаємодії раціональних та ірраціональних чинників, які формують поняття довіри (недовіри) та відображені в індивідуальній чи колективній свідомості.

У подальших наукових розвідках доцільно з'ясувати особливості процесу трансформації мисленневої компоненти довіри (недовіри) під впливом ряду чинників (наприклад, потреба реформування і кризовий стан політичної та економічної систем, соціальної та культурної сфер, військова загроза, питання національної безпеки), які викристалізувалися в умовах українського кризового суспільства. Це дозволить виділити нові типи довіри (недовіри) в її мисленневому аспекті та визначити їхню функціональну значущість для суспільства.

Список використаних джерел

1. *Паращевин М.* Доверие как социальный ресурс / М. Паращевин, Н. Соболева, Т. Стеценко ; под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. — К. : Институт социологии НАН Украины, 2014. — С. 13–20.
2. *Вершинин С.Е.* Социальное недоверие: парадигмы анализа, источники, функции (к постановке проблемы) / С.Е. Вершинин // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. — Вып. 7. — Екатеринбург, 2007. — С. 61–74.
3. *Головаха Е.* Введение: доверие в обществе и общество без доверия / Е. Головаха ; под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. — К. : Институт социологии НАН Украины, 2014. — С. 7–13.
4. *Ядов В.А.* Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: диспозиционная концепция / В.А. Ядов. — 2-е расширенное изд. — М. : ЦСПиМ, 2013. — 376 с.

5. Ядов В.А. Структура и побудительные импульсы социально-тревожного сознания / В.А. Ядов // Социологический журнал. – 1997. – № 3. – С. 77–91.
6. Проблема чекань у соціальній психології та соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/institute/4s.pdf>

References

1. Parashchevin M., Soboleva N., Stetsenko T. *Doverie kak sotsialnyi resurs* [Trust as a social resource]. Kyev, 2014, pp. 13–20 [in Russian]
2. Vershinin S. *Sotsial'noe nedoverie: paradigmny analiza, istochniki, funktsii (k postanovke problemy)* [Social distrust: paradigms of analysis, sources, and functions]. Ekaterinburg, 2007, No. 4, pp. 61–74 [in Russian]
3. Golovakha E. *Vvedenie: doverie v obshchestve i obshchestvo bez doveriya* [The Introduction: Trust in Society and Society Without Trust]. Kyev, 2014, pp. 7–13 [in Russian]
4. Yadov V.A. *Samoregulyatsiya i prognozirovanie sotsial'nogo povedeniya lichnosti: Dispozitsionnaya kontseptsiya* [Self-control and forecasting of the person's social behavior: dispositional concept]. Moscow, 2013, p. 376 [in Russian]
5. Yadov V.A. *Struktura i pobuditel'nye impul'sy sotsial'no-trevozhnogo soznaniya* [Structure and Incentive Impulses of Socially-Anxious Consciousness]. Sociologicheskii zhurnal – Sociological journal, 1997, No. 3, pp. 77–91 [in Russian]
6. *Problema chekan' u sotsialnii psikhologii ta sotsiologii* [The Expectation Issue in Social Psychology and Sociology], available at: <http://i-soc.com.ua/institute/4s.pdf> [in Ukrainian]

Отримано 18.08.15

Супрунец Т.А., аспирантка кафедры истории и теории социологии Львовского национального университета им. Ивана Франко

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ДОВЕРИЯ И НЕДОВЕРИЯ: МЫСЛИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Представлена специфика формирования и воспроизведения доверия (недоверия) в обществе. Исходным положением статьи есть тезис В. Ядова, что сознание человека регулируется набором установок, иерархия которых определяется уровнем сознания. Доверие (недоверие) рассматривается в качестве установки к действию, основными составляющими которой являются когнитивная, оценочно-эмотивная и конативная. Взаимодействие этих составляющих формирует мыслительный компонент, в пределах которого доверие (недоверие) как установка к действию воспроизводится сквозь призму индивидуального и коллективного сознания. Автор предлагает изучать доверие (недоверие) как целостное социокультурное образование.

Ключевые слова: доверие, недоверие, установка, мыслительный компонент, поведенческий компонент, ожидание.

Suprunets T.A., postgraduate student, department of history and theory of sociology, Ivan Franko National University of Lviv

FEATURES OF TRUST AND DISTRUST FORMATION AND FUNCTIONING: THE COGNITIVE ASPECT

Article presents specificity of formation and reproduction of trust (distrust) in society. The starting point is the V. Yadov's thesis that human consciousness is governed by a set of systems, the hierarchy of which is determined by the level of consciousness. Trust (distrust) is considered as the motive for action, the main components of which are cognitive, evaluative-emotive and connotative. The interaction of these components forms a mental component, within which the trust (distrust) as a motive to act is reproduced through the prism of individual and collective consciousness. The author proposes to study the trust (distrust) as a holistic socio-cultural education.

Keywords: trust, distrust, set, mental component, behavioral component, expectation